

De kunst van het eten

Inleiding bij 'Het bedwelmen van vis tijdens het dodingsproces'

door J. Scheerboom

De noodzaak zich te voeden met ander leven, onverschillig of dit leven van plantaardige of dierlijke oorsprong is, leidde tot het besef te moeten doden om zelf te overleven. Het werd al in een ver verleden door een aantoonbaar deel der mensheid als een tragedie ervaren en het wordt nog steeds door velen als een probleem ervaren.

Antropologen duiden het aan met 'dieren-dodersscrupulantisme', het schuldbesef dat eenvoudig georganiseerde natuurliefhebbers kennen, vaak in geritualiseerde vorm, als (levende!) planten of dieren moeten worden gedood om zich mee te voeden..

In veel niet-westerse samenlevingen bestaat geen duidelijk onderscheid tussen mensen en dieren en worden voedseldieren aangezien als mede-dieren. Het heeft geleid tot een geliefd motief in de mythen over de oertijd van volkeren. De mythe verhaalt over een of andere fout, hoofdzakelijk doordat een voedingsverbod werd overtreden. Het bracht de mens kennis en inzicht, maar daarna werd de mens door een boze godheid uit een 'tuin' van gelukzaligheid en geborgenheid verdreven. Sindsdien, zo vertellen de mythen, verlangen wij tevergeefs terug te keren naar wat voorgoed verloren was gegaan.

Wij weten nu dat onze vegetarische voorouders van ca. 6 miljoen jaar geleden, zijn overgestapt naar het mede eten van aas en vlees. De laatste honderdduizenden jaren stond vooral vis op het menu (in de vorige aflevering van dit blad is hier uitgebreid over verslag gedaan (1)). Het verschaft ons

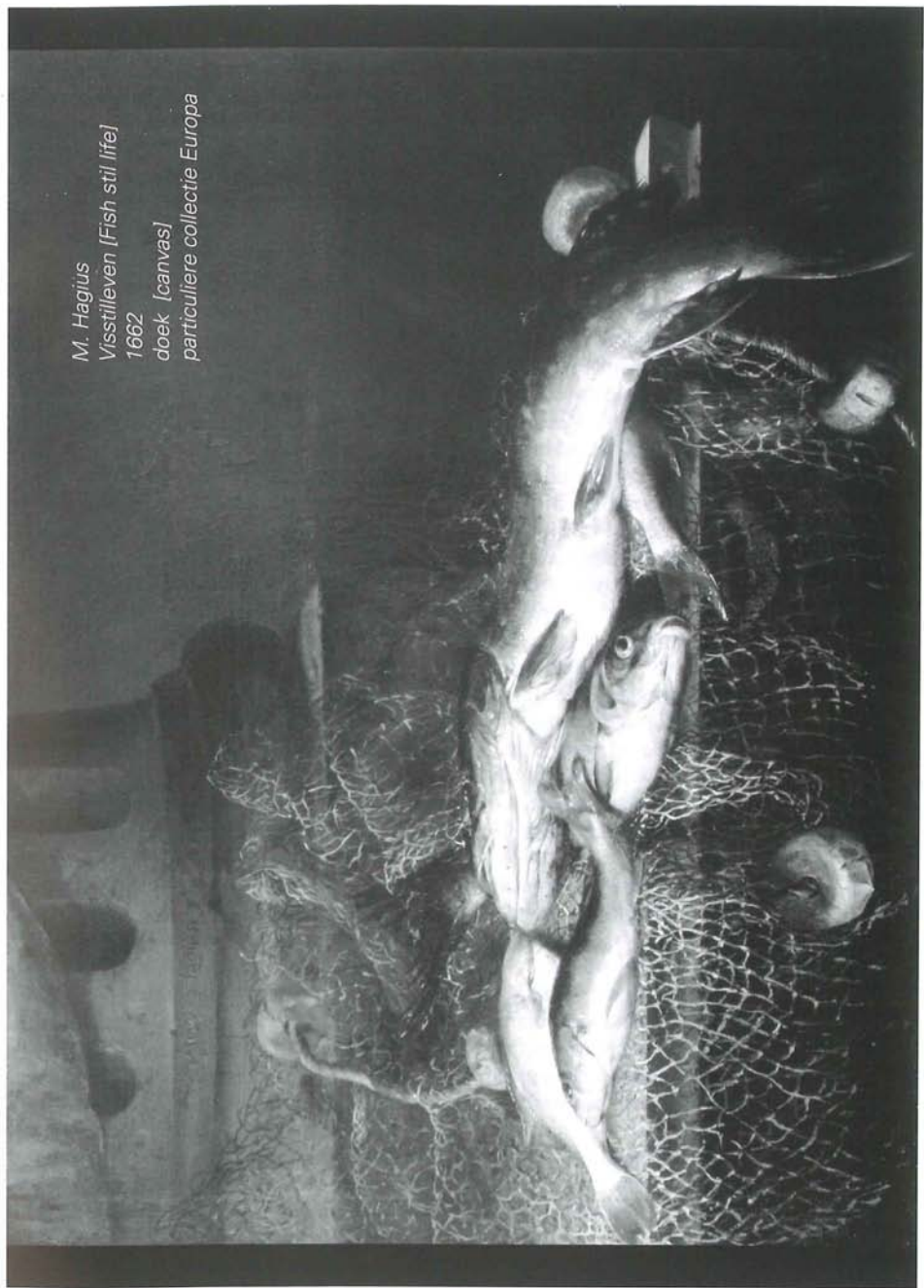
de noodzakelijke bouwstoffen voor de ontwikkeling en verfijning van onze hersenen. De Griekse mythe van Prometheus verhaalt hoe hij het vuur uit de hemel stal, de mensen hiermee inzicht verschaftte, maar hiervoor door de goden werd gestraft. Het besef dat wij 'mede-dieren' moe(s)ten doden omdat dit ons de noodzakelijke voedingsstoffen biedt voor hersenontwikkeling, blijft ons tot de dag van vandaag achtervolgen. De maatschappij bijvoorbeeld verwacht van een viskweker dat deze op 'verantwoorde' wijze produceert en dat de vis op 'humane wijze' wordt gedood. In deze aflevering vindt u een verslag over de ontwikkelingen op het gebied van het op humane wijze doden.

Allereerst worden de historische achtergronden belicht.

Vervreemding

De moderne mens vertoont verschijnselen van vervreemding van zijn oorspronkelijke belevingswereld. Zo komt het voor dat een bewoner van het ontwikkelde Westen niet meer weet waar het voedsel dat hij eet, vandaan komt. Het kan leiden tot gebrek aan respect voor het voedsel. Voedsel wordt beschouwd als een primaire levens-

M. Hagijs
Visstilleven [Fish still life]
1662
doek [canvas]
particuliere collectie Europa

behoefte dat tegen de laagste prijs beschikbaar moet zijn. Aandacht voor ons voedsel is in Nederland nooit een diepgewortelde traditie geweest. Zorgelijk is dat het aantal te dikke kinderen, door de consumptie van 'fast food', toeneemt.

Een heel andere ontwikkeling is dat het aantal 'vlees- en visverlaters' toeneemt. Zij werden uit respect voor de dieren vegetariër of veganist. Boeddha, Leonardo da Vinci, Leo Tolstoj en Gandhi gingen hen voor.. Leo Tolstoj stelde: 'als wij vrij willen zijn van oorlog en uitbuiting, moeten we de slachthuizen afschaffen, want er bestaat geen principieel onderscheid tussen het doden van een dier en dat van een mens. Tolstoj was een groot schrijver, maar modern voedingsonderzoek toont overduidelijk aan dat wij mensen bepaalde stoffen uit dierlijke organismen gewoon nodig hebben om gezond te blijven functioneren. Zo moet een vrouw tijdens zwangerschap en zoogperiode, voldoende van de essentiële vetzuren DHA en EPA opnemen, vooral uit vette vis, om haar kind een normale ontwikkeling mogelijke te maken. Het gebeurt nog steeds dat de verstandelijke ontwikkeling van kinderen is achtergebleven, omdat hun moeders onvoldoende DHA (uit vooral vis) binnenkregen. Een aanbeveling van het FAO te Rome is daarom het regelmatig eten van vis te propageren, vooral in ontwikkelingslanden waar het eten van vis (nog) gemeengoed is.

Unter- und Übertiere

Elke beschaving heeft een eigen manier om met dieren om te gaan. Onze westerse samenleving laat zien dat als het heersende wereldbeeld verandert, dit ook gevolgen heeft voor de manier waarop wij met dieren omgaan.

In de prehistorie werden dieren, op grond van de toenmalige inzichten, zowel gevreesd als gerespecteerd. Aan sommige dieren werden goddelijke eigenschappen toegekend. De voorouders van de Braban-

ders zagen het varken, vanwege zijn moed, als heilig. Dieren werden ook als gelijkwaardig beschouwd, zoals op Bali (Indonesië) apen nog steeds als gelijkwaardig aan de mens worden beschouwd. Kat, krokodil en baviaan werden in het oude Egypte als heilig beschouwd en iedereen kent de heilige koe van India.

In het middeleeuwse Europa werd de mens als middelpunt van het heelal beschouwd en als heerser over planten en dieren. Dit zou tot ver in de twintigste eeuw duren. Genetisch onderzoek laat nu zien dat *H. sapiens* maar weinig verschilt van de andere gewervelde dieren.

Zeker! Wij kunnen verantwoordelijk worden gesteld voor onze verrichtingen. Wij hebben een cultuur voortgebracht waarin waarden als gelijkwaardigheid en gelijkheid voor de wet een belangrijke rol speelt. Dit zijn zaken die in het dierenrijk ongekend zijn. Hier is, ogenschijnlijk, de wet van de sterkste en de meest aangepaste van toepassing.

Maar toch. Veel wat nu als typisch menselijk wordt aangeduid, blijkt ook bij andere dieren aanwezig te zijn, zij het vaak in rudimentaire vorm. Zo zijn chimpansees en gorilla's tot communicatie in staat gebleken, niet met taal, maar met gebaren. Verdriet kennen zij ook. Een jonge chimpansee kan na het overlijden van zijn moeder besluiten uit verdriet geen voedsel meer tot zich nemen. Het sterft dan letterlijk van verdriet. En dan zijn er honderden diersoorten, zoals dolfinen en inktvissen waarvan we nu pas beginnen te vermoeden hoe intelligent ze zijn. En ook dieren blijken begiftigd te zijn met het zogenaamde zesde zintuig, waarmee op afstand kan worden waargenomen. Rupert Sheldrake - ik weet het: hij is zeer omstreden, maar ik ga er voorlopig van uit dat zijn experimenten goed en eerlijk zijn uitgevoerd, anders was het hem wel meteen verweten - toonde aan dat honden, evenals hun baas, over het vermogen beschikken het moment aan te voelen waarop

de baas besluit naar huis te gaan. Video-beelden laten zien dat als de baas het signaal krijgt 'je kunt naar huis', op hetzelfde moment de hond opstaat om op de baas te staan wachten. Het is dan schrijnend te bedenken dat er nu, in China bijvoorbeeld, honden worden gefokt, om te worden gegeten. Wij moeten dan ook bedenken dat varkens nog intelligenter dan honden blijken te zijn en dat wij in Nederland hiervan nog wel een karbonade lusten.

In de grijze oudheid was het al zo dat als een walvis, beer of giraffe als voedseldier werd gedood, dit werd beschouwd als *een tragedie*. Het was bittere noodzaak het dier te eten, aan de andere kant begreep men dat het hier ging om een *medebewoner* van deze aarde die moest worden gerespecteerd. Men zag dit als een paradox en een mysterie en men zocht naar het in harmonie brengen van de schijnbare tegenstrijdigheid. De Britse historicus John Gray merkte hierover op:

'Het waren met name de grote godsdiensten die dergelijke paradoxen onder ogen hebben gezien én alle filosofen van Socrates tot aan Spinoza toe ook'.

Doordat de paradox, het mysterie tegenwoordig vaak rationeel wordt benaderd, kan dit leiden tot soms hilarische, soms tot dodelijke uitwassen. Het kan ook uitgroeien tot een maatschappelijk probleem. Begrip voor en inzicht in de problematiek is daarom wenselijk.

De Engelse schrijver T.S. Eliot drukte dit als volgt uit:

'Here the impossible union of spheres of existence is actual!'

Een andere Engelsman, de filosoof Jeremy Bentham, zei een tweehonderd jaar geleden het volgende over het verschil tussen dieren en mensen:

'De vraag of dieren kunnen redeneren is niet belangrijk en ook niet of ze kunnen praten, maar wel: kunnen ze lijden?'

Een worm of een vis ook pijn lijden, waarbij de intensiteit, volgens Bentham, van

minder van belang is als het feit dát er wordt geleden. Dieren hebben, volgens Bentham, net als mensen, recht op een 'dierwaardige' en 'gelijkwaardige' behandeling.

Het radicale standpunt

In Nederland wordt de filosofie van de gelijkwaardigheid van mens en dier uitgedragen door o.a. Hans Baay, directeur van de Stichting Varkens in Nood en de filosoof Paul Cliteur. Zij eisen voor dieren gelijke rechten en pleiten voor het bestaan van een Gerechtshof voor Dieren.

Men zou met betrekking tot dit standpunt het volgende kunnen opmerken:

1. In Nederland kennen wij al de Dierenbescherming, de Wet op de Dierproeven en de Gezondheids- en Welzijnswet.
2. Als het de bedoeling is dat ook dieren ter verantwoording kunnen worden gesteld voor hun daden, is het zeer de vraag of zij verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor wat zij namens hun aard doen. Zo zal men het, hopelijk, een tijger of een haai niet kwalijk kan nemen als zij een mens in de arm bijten. Zij doen wat zij volgens hun natuur moeten doen en missen bovendien het reflecterend vermogen, zoals de mens deze heeft, om zich van de gevolgen bewust te zijn.

Baay en Cliteur beschouwen ook het houden van dieren voor productiedoeleinden als een verwerpelijke zaak, vergelijkbaar met het houden van slaven. Belangrijk is dat een dergelijke argumentatie gehoor vindt en dat het aantal vlees- of visverlaters toeneemt.

Het eerste probleem is dat de vlees- en visverlaters zichzelf en hun kinderen schade kunnen toebrengen, want wij hebben nu eenmaal essentiële voedingsstoffen nodig uit vlees en vis.

Het tweede probleem ontstaat als het houden en doden van dieren voor de humane consumptie als een kwaad wordt gezien dat

moet worden bestreden, zoals destijds de slavernij. Zo zal de vegetariër/veganist u, vlees- of viseter, verwijten een 'speciesist' te zijn. Dat is iemand die op oneigenlijke redenen de eigen soort bevooroordeeld, vergelijkbaar met een racist die het eigen ras op onredelijke gronden bevooroordeeld. U krijgt ook het verwijt dat u niet uw kat of hond zal eten, maar wél andere, even gevoelige dieren. 'U bent niet consequent!!', wordt ons dan verweten.

De religieuze benadering

Onze voorouders kenden de noodzaak vis en vlees te eten om gezond te blijven. Tegelijk kennen zij een verbondenheid met de natuur die veel westerlingen, niet meer kennen. Het leidde tot een schuld bewustzijn die antropologen aanduiden met 'dierendodersscrupulantisme'. Dit scrupulantisme heeft overigens ook betrekking op het doden van planten en bomen! De vroege landbouwers zagen immers in de veldvruchten een 'gave' van een god, wiens lichaam in de dood voedsel voor de mensen was. In het oude Egypte was de god *Osiris* identiek met het *gerst*, dat werd gedood door de sikkels van de maaiers, maar weer tot leven kwam in het zaaizaad van het koren.

En de oogstarbeiders van het oude Libanon zongen 'Ai lanu!', 'wee ons' als klaagzang bij het 'doden' van de god van het koren. Sjamanistische volkeren voerden verzoeningsriten op en baden tot de 'Heer van de dieren' of de 'geest' van de diersoort voordat de jacht werd ingezet. Voor meer van dit soort voorbeelden moet u te rade gaan bij de Duitse filosoof en psycholoog Eugen Drewermann. In 'Geloven in Vrijheid' (2) schreef hij:

'Te moeten doden wat ons in staat stelt in leven te blijven, te moeten vernietigen wat wij liefhebben zijn 'gevoelsambivalenties' die voortkomen uit de tegenstrijdigheid van het bestaan zelf. Hier biedt de religie de mogelijkheid het besef schuldig te zijn lou-

ter om het feit dat men bestaat op te heffen! Maar let wel: de religie kan evenmin de wereldorde veranderen, die zich als vanzelfsprekend volkomen duidelijk baseert op de afschuwelijke wet van eten en gegeten worden. Wij staan voor het oude probleem dat de orde van de natuur uit het oogpunt van de moraliteit van de menselijke cultuur inacceptabel lijkt te zijn. *Schepping en zedelijkheid, zijn en bewustzijn, denken en voelen* komen hier met elkaar in een tegenstelling die zich niet wil laten verzoenen, hoewel hij nog zo dringend om verzoening roept'.

De geschriften van het christendom staan ook bol van voorbeelden van dierendodersscrupulantisme en het verzoenen van het schijnbaar tegenstrijdige. Twee voorbeelden:

Joh.12: 24: 'Indien de graankorrel in de aarde valt en sterft, brengt zij veel vrucht voort'. Dit lijkt op hoe de oude Egyptenaren hun *Osiris* zagen, als god van het graan. Johannes bedoelt nu de dood en verrijzenis van Jezus.

Joh.21,13: 'Hij nam het brood en gaf het hun en evenzo de vis'

En let wel: deze woorden staan aan het eind van het evangelie dat aan Johannes wordt toegeschreven, wanneer Jezus al is gestorven en verzezen. In het verhaal biedt dus een gestorven en weer opgestane Jezus de omstanders brood **en vis** aan om te eten! Waarbij zij opgemerkt dat in het begin van onze jaartelling, toen deze woorden werden opgeschreven, teksten werden aangepast aan veranderde inzicht en dat zij, veel meer dan later, waren bedoeld om mythes en mysteries te duiden. Lees de boeken van bijbelgeleerden als Emmanuel Tov of Jacob Slavenburg. Pas in de vijfde eeuw werd gecanoniseerd en begon de dogmatisering.

Het is ook interessant te lezen wat er is geschreven over het verschijnsel *Theofagie*: het eten van de godheid in de vorm van een dier om tot verzoening en éénwording met

~ Gerard van Honthorst ~ *De dorstige eter* ~ z.j.
~ doek ~ particuliere collectie Europa

de godheid te komen (de betekenis van het Latijnse woord *religere* is: weer met elkaar in verbinding brengen).

De rechtlijnigheid van Volkert

Ook de moderne mens is onbehagen met betrekking tot het doden van 'mededieren' niet vreemd, ook al noemt hij zich rationeel. Wij nemen waar dat de moderne vorm van dierendodersscrupulantisme een gewillig oor vindt bij Dierenbescherming en actie-groepen. Hierbij mogen wij van geluk spreken dat het bestuur van de Dierenbescherming pretendeert haar normen te baseren op wetenschappelijke argumenten. Dit is een basis voor een open gesprek, gebaseerd op feiten.

Overigens kan ik me voorstellen dat de voorstanders van gelijke dierenrechten nogal verlegen waren met de argumentatie van Volkert van der G. dat het beëindigen van één (mensen)leven te rechtvaardigen is om die van tienduizenden (nertsen) te red- den, zoals onze politie of het leger letsel bij delinquenten voor lief neemt om erger te voorkomen.

Volkert verliet de rechtszaal zonder dat hij op dit punt werd weerlegd.

De rechter vond het belangrijker dat de letter van de Wet werd nageleefd. Onbesproken bleef de vraag *waarom* het leven van één mens belangrijker zou zijn dan de levens van tienduizenden nertsen, *waarom* het speciesisme een foute ideologie zou zijn. Zoals gesteld: de Officier van Justitie hoeft zich alleen maar rekenschap te geven van de letter van de Wet, maar wij weten toch ook dat de letter van de Wet een dode zaak is en dat alleen de Geest doet leven. Voorlopig raad ik Volkert aan *Misdaad en Straf* van F.M. Dostojewski te lezen, de klas-sieker over het plegen van een moord.

Feit is dat onze voorouders de stap hebben gezet van vegetariër naar alleseter, waar-door zij qua geestelijke ontwikkeling verder konden komen dan chimpansee en bono-boap. Hiermee stal Prometheus het vuur

uit de hemel. Hij gaf ons inzicht, maar vol-gens de mythe is hij hiervoor gestraft!

Neurofysiologische argumenten

En welke resultaten biedt het wetenschap-pelijk onderzoek? Heel in het kort:

In het onderzoek is slechts een tipje van de sluier opgelicht over de wijze waarop de hersenen bij mens en dier werken. Men loopt hierbij tegen het probleem aan dat het bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk, is te bewijzen dat een ander levend wezen (zelfs een ander mens dan uzelf) over een bewustzijn beschikt ⁽³⁾. Het is dan ook niet verbazend dat met betrekking tot een vis en ook andere dieren er discussie bestaat over de vraag of die dieren leed kunnen ervaren. Met betrekking tot vis (let wel! zoogdieren verschillen van vissen!) bestaan er neuro-biologische argumenten over en weer:

Aan de ene kant stelde James D. Rose ⁽⁴⁾ de vraag of vissen in staat zijn tot het voelen van pijn en hier onder te lijden. Hij kwam tot de conclusie dat:

1. De respons in gedrag op schadelijke sti-muli kan men scheiden van het psycho-logisch ervaren van pijn.
2. Het bewust zijn van pijn bij mensen is afhankelijk van functies die liggen ver-ankerend in de cerebrale cortex.
3. Vissen ontbreekt ten ene male het on-der 2 genoemde deel van de cortex of enige functionele equivalent, waardoor het hen onmogelijk is pijn te ervaren. Wat vissen wel vertonen zijn robuuste, niet-bewuste, neuro-endocrine en fy-siologische stress reacties op schadelij-ke stimuli. Om deze reden is het vermij-den van potentiële stress door bescha-diging een belangrijk uitgangspunt bij het bepalen van het welzijn bij vissen.

Het standpunt van Rose komt er in wezen op neer dat we vanuit het oogpunt van rent-meesterschap rekening moeten houden met het welzijn van vissen. Zijn standpunt

dat vissen geen pijn kunnen ervaren, wordt door tal van onderzoekers niet onderschreven. Als men de redenering van Rose volgt, zou dit betekenen dat dieren die niet over een cerebrale cortex beschikken niet in staat zijn om te zien, omdat visuele prikkels daar worden verwerkt. Het zou betekenen dat vogels blind zouden zijn. Het is bekend dat een taak (in dit geval: het zien) ook kan worden uitgevoerd door andere hersendelen. Zo vindt bij vogels de verwerking van visuele prikkels plaats in het 'midbrain optic tectum' ⁽⁵⁾. Een ander argument tegen het standpunt van Rose is de volgende:

Opiumachtige verbindingen (van nature voorkomende pijnstillers in de hersenen) doen hun werk niet in de neocortex (volgens Rose moet de neocortex aanwezig zijn om pijn te kunnen ervaren), maar dit betekent niet dat die opiumachtige verbindingen niet pijnstillend werken. Ook in de hersenen van vissen zijn deze verbindingen aanwezig ⁽⁵⁾. De vraag is dan waarom die stoffen aanwezig zijn als deze dieren geen pijn kunnen ervaren ⁽⁵⁾?

Nóg een argument tegen het standpunt van Rose:

Volgen we zijn definities, dan zouden alleen mensen en primaten in staat zijn om pijn te ervaren ⁽⁶⁾. Andere zoogdieren (uw hond en kat bijvoorbeeld) zijn volgens de definities van Rose ook niet in staat om pijn te ervaren. Rose negeert ook de geaccepteerde inzichten dat vogels en amfibieën pijn kunnen ervaren, terwijl ze niet over een neocortex (volgens Rose de cruciale structuur van de hersenen voor het ervaren van pijn).

En dan het laatste argument tegen het standpunt van Rose. Uit de laatste publicaties van Sneddon ^(6,7), die zijn verschenen na die van Rose, blijkt dat een vis voor wat de anatomie, de neurofysiologie en het gedrag in staat is pijn te ervaren. Sneddon heeft laten zien dat na het toedienen van een prikkel die schade kan toedienen aan een vis, het gedrag complex is en meer omvat dan het totaal van reflexen. Hiermee

voldoen vissen wetenschappelijk aan het criterium, dat is opgesteld door Zimmerman, om pijn te kunnen ervaren.

In de ogen van Sneddon dient er daarom rekening te worden gehouden met het welzijn van vissen onder productieomstandigheden, bij de sportvisserij en het wetenschappelijk onderzoek.

In Nederland en andere Europese landen stelt men zich daarom op het standpunt dat een vis kan lijden, in welke vorm dan ook, en dat, tijdens het slachtproces, stress bij vissen dient te worden vermeden. 'Dat er met betrekking tot ongerief bij de vis tijdens het slachten niets aan de hand zou zijn, is een conclusie die wij als onderzoeksspecialisten niet zullen trekken' zei Hans van de Vis onderzoeker aan het RIVO te IJmuiden desgevraagd. In deze aflevering vindt u een weergave van zijn bevindingen en die van Bert Lambooi.

Literatuur

1. J. Scheerboom, Waar leefden onze Voorouders (van)? AQUAcultuur, 18, 5, 19-28 (2003)
2. Eugen Drewermann, Geloven in Vrijheid, 1995. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer. ISBN 90-211-3609-0
3. J. S. Ledoux. The Emotional Brain. Touchstone Book, New York 384 pp, 1996.
4. James D. Rose, Reviews in Fisheries Science, 10(1), 2002, pagina 1-38; The neurobehavioral Nature of Fishes and the Question of Awareness and Pain).
5. FSBI, 2002. Fish Welfare. Briefing Paper 2. Fisheries Society of the British Isles. Granta Information Systems 82A, High Street, Swaston, Cambridge CB2 4H UK
6. Lynne U. Sneddon. Trigeminal somatosensory innervation of the head of a teleost fish with particular reference to nociception. Brain Research, 972, 44-52 (2003).
7. Lynne U. Sneddon e.a., Do fishes have nociceptors? Evidence for the evolution of a vertebrate sensory system. Proceedings of the Royal Society London, B (2003)